

Stein Márk Aurél (1862–1943) orientalista, régész, földrajztudós, utazó. Budapesten született, de egyetemi és posztgraduális tanulmányait már Bécsben, Lipcsében és Tübingenben, valamint Londonban és Cambridge-ben végezte. Brit szolgálatban jutott el Indiába, Kasmírba, mely élete végéig legkedveltebb tartózkodási helye maradt. 1900 és 1916 között három nagy kutatóutat vezetett Belső-Ázsiába. Számos, a Selyemút mentén fekvő egykori város régészeti feltárása, illetve feltérképezése fűződik a nevéhez. Legnagyobb felfedezése a dunhuangi Ezer Buddha Barlangjához kapcsolódik, amelyben sok ezer, az 5. és a 10. század között készült, kínai, tibeti és – addig részben ismeretlen – belső-ázsiai nyelveken íródott irattekercset talált (köztük a ma ismert legrégebbi, 898-ban készült nyomtatványt), melyek közül sokat magával vitt, s később publikált. Az 1920-as évektől az ősi Irán történetével, valamint Irán és India határvidékének kultúrájával foglalkozott. A halál egy újabb expedíció szervezése közben érte Afganisztánban. Sírja a kabuli brit temetőben található. Több ezer kötetes magánkönyvtárát, kéziratait, fényképeit és levelezését a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárára hagyta.

Magyarul újabban a következő kötetei jelentek meg:

Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1901-1902-ben, Palatinus, Budapest, 2007.

Ázsia halott szívében. Válogatott írások, válogatta, szerkesztette és az utószót írta Szörényi László, Helikon, Budapest, 1986 (2. kiadás: 2004).

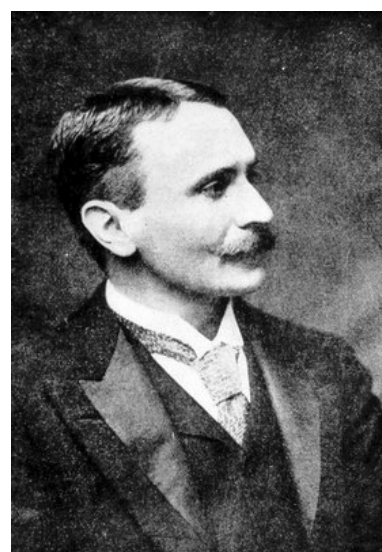
Életéről és utazásairól lásd Halász Zoltán könyvét: *Romvárosok a sivatagban*, Móra, Budapest, 1966 (3. kiadás: 1986).

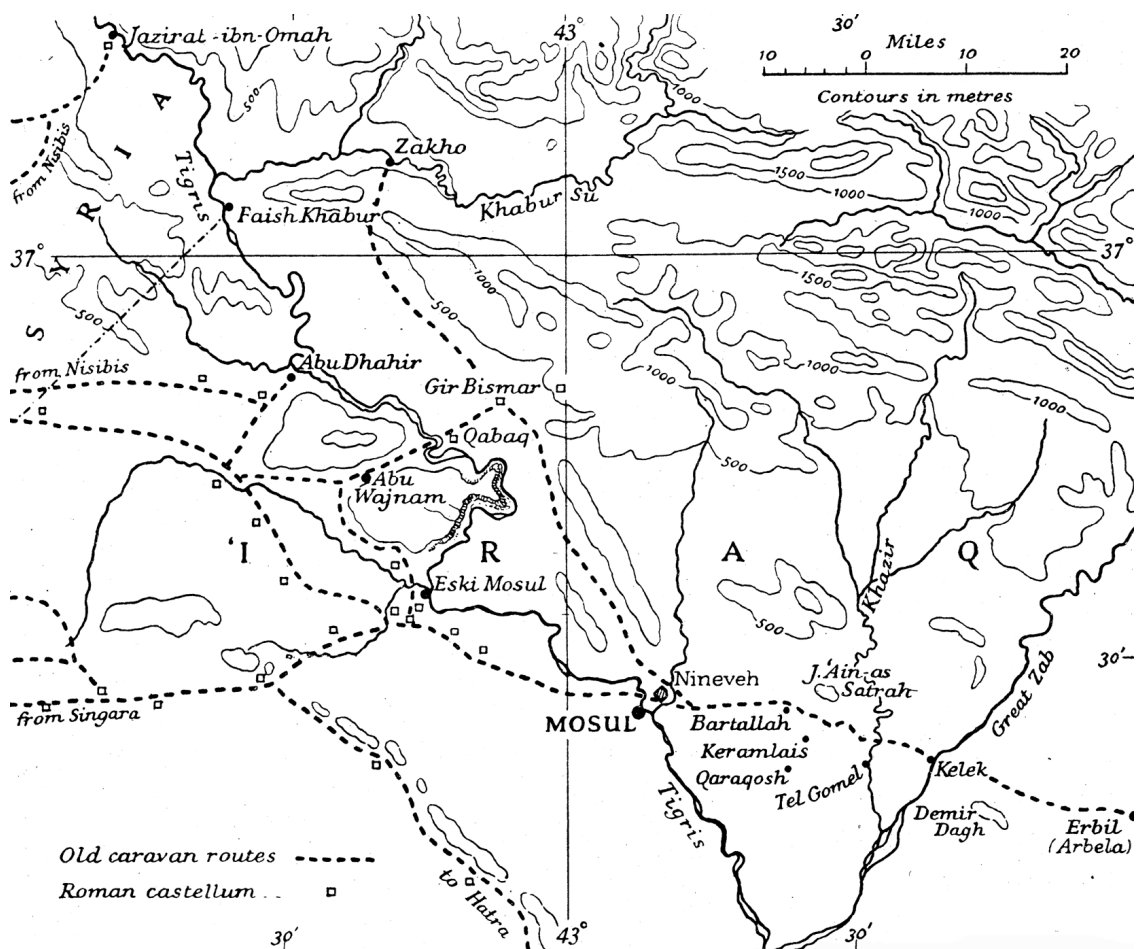
Megjegyzések Nagy Sándor Tigrisen való átkeléséről és az arbélai ütközetről

Stein Aurél

Azok a kutatások, amelyeket 1938-ban és 1939-ben a mezopotámiai *limes*en található római határvédművek felmérése során végeztem,¹ lehetővé tették, hogy valamelyest közelebbi ismeretekre tegyek szert arról a területről, amely Alexandros és III. Dareios végső összecsapásánál a hadművelet helyszíne volt. A Róma legkeletibb, Irakon és Transzjordánián át húzódó *limes*ének vizsgálata kapcsán tett megfigyeléseim eredményeit részletes beszámolóban foglaltam össze. Ennek a beszámolónak azonban, amely 1941 óta minden szükséges térképpel és egyéb illusztrációval együtt készen áll, a jelen körülmények között valamennyi ideig szükségképpen várnia kell a megjelenésre.² Ez a megfontolás különleges indokot szolgáltat ahhoz, hogy külön tegyem közzé azokat a megfigyeléseimet, amelyeket Alexandrosnak a Tigris középső szakaszánál vezetett hadjárata topográfiájáról tettem. Bátorítást jelentett ehhez az a körülmény is, hogy barátom, a keleti világot érintő hellén vállalkozással foglalkozó irodalomban páratlan jártassággal bíró dr. W. Tarn biztosított róla: Alexandros tetteinek e különleges szakaszát ismeretei szerint a közelmúltban közelebről nem vizsgálta senki.

Valamennyi antik beszámoló megegyezik abban, hogy miután Alexandros a Thapsakosnál vert pontonhídon átkelt az Euphratésen, sietve megindult a Tigris felé, és a folyamon hadseregével együtt egy gázlón kelt át. Szintén egyetértés van abban, hogy az átkelést, bár a perzsák nem akadályozták, a folyam mélysége és sebes folyása miatt csak nagy nehézségek leküzdésével lehetett megvalósítani.³ Alexandros történetírói közül senki sem közöl pontosabb adatot arról, hogy melyik gázlón kelt át a sereg. Gyakran feltételezik, Ritter munkája óta,⁴ de talán már elődei nyomán, hogy ez az átkelés, melyről Q. Curtius Rufus és Diodóros egyaránt meglehetősen részletességgel beszámol, Jazirat-ibn-Omarnál történt, amely helységet – talán egyértelmű indok nélkül – rendszerint a római Bezabde vagy Sapha erőddel azonosítanak. Nincs azonban bizonyíték, amely ezt alátámasztaná, miközben az Alexandros hadműveleti topográfiájának tekintetében más antik szerzőknél mindig megbízhatóbb Arrianos egyik megállapítása világosan ellene szól. Az ő elbeszélése szerint „Alexandros, elhagyván a Tigrist, áthaladt Assyria földjén, balján a gordyénéi hegyekkel, jobbján a Tigrissel.”⁵ Ezután arról értesülünk tőle, hogy az átkelést követő negyedik napon „a makedón felderítők első alkalommal észlelték az ellenséges lovasságot a síkságon.” Amikor a perzsa lovasok megfutamodtak, és néhányuk foglyul esett, megtudták tőlük, „hogy Dareios, nagy hadsereggel, nincs messze.”⁶ Arrianos feljegyezte azt is, hogy „Alexandros, miután ezt az értesülést a foglyul ejtett perzsa felderítőktől megszerezte, ott, ahol ez a tudomására

jutott, megállt négy napra, pihenőt adott a hadseregének a menet után, és árokkal és sánccal erősítette meg táborát.⁷⁷

Arra a helyre vonatkozóan, ahová a négynapos menetet követően Alexandros hadserege megérkezett, szerencsés módon Curtiusra támaszkodhatunk. Ő nem említi a hadsereg által a hely eléréséhez igénybe vett időt, de egyértelműen közli, hogy Alexandros, miután értesült arról, hogy Dareios hadserege 150 stadion távolságon belül, azaz körülbelül 19 mérföldnyire [kb. 30 km] tartózkodik, megállította csapatait, és négy napra letáborozott.⁸ Figyelembe véve, hogy ez a távolság attól a helytől számítandó, ahová – mint mindjárt látni fogjuk – Gaugamélát és a csatamezőt teljes bizonyossággal tenniünk kell, arra kell gondolnunk, hogy Alexandros a négynapos menet után Mószullal átellenben, Ninive közelében állomásoztatta a hadseregét. Különböző topográfiai és egyéb adatok alapján nagy biztonsággal meg lehet állapítani, hogy ez az antik főváros, amely a különböző irányokba vezető fontos kereskedelmi útvonalak csomópontja volt, mint tartózkodási hely lényeges előnyöket kínált Alexandros hadseregének.

A mellékelt térképvázlat mutatja, hogy azt a gázlót, amelyet Alexandros a Tigrisen való átkeléskor igénybe vett, a folyamonszámottevően lejjebb kell keresnünk, mint Jazirat-ibn-Omar, mivel az utóbbi és Ninive között a legrövidebb út hossza sem kevesebb 100 mérföldnél [kb. 160 km], de a menettávolságnak ennél mindenképpen többnek kellett lennie, tekintettel a kurdisztáni hegyvidék pereméről leereszkedő mély vízvezető medrek miatt kialakult kanyargós útvonalra. Ráadásul a jelentékeny (Keleti-)Hábúr folyó komoly akadállyal számítt. Nyil-

vánvaló, hogy a nehéz átkelés után elinduló makedón hadsereg, a jól megterhelt szállítóoszloppal, Jazirat-ibn-Omartól a negyedik napon nem juthatott volna el oda, ahol Dareios lovas feldehíróit észlelték, és ahol velük a síkságon találkoztak, azaz Ninivétől keletre. Azt, hogy a hadtáborakománya milyen terjedelmes lehetett, mutatja Curtius megjegyzése, amely szerint Alexandros hadi ereje a magával szállított készletektől függött, mivel Mazaios, Dareios előre küldött csapatának parancsnoka elpusztította a Tigris mögötti területet. Ezenfelül a hadsereg magával hozta, minden királyi tiszteletet megadva, Dareios foglyul ejtett háremét is. Ha feltennénk is, hogy Alexandros átkelése 23 mérfölddel [kb. 37 km] lejjebb, Faish Khābūr gázlójánál történt, Ninivéig a távolság még mindig túl nagy volna ahhoz, hogy az Arrianos beszámolójában szereplő négynapos menetelés elég legyen a megtételéhez.

Faish Khābūr alatt egy nagy hadsereg átkeléséhez a tavaszi és nyári áradás után csak két gázló jöhet számításba. Ezek a meglehetősen nagy Abū Dhāhir, illetve Abū Wajnam falvak közelében találhatóak. A folyam mindkét helyen a nyílt folyamvölgyi síkság felől, amely Nisibistől délkeletre terül el, könnyen megközelíthető a jobb part mentén húzódó alacsony, de csipkézett hegyvonulat kényelmes hágóin át. Másutt kifejtetem,⁹ hogy ez a széles folyosó az Északnyugat-Mezopotámia elleni támadások során mindig természetes útvonalként szolgált. Ninivéig a hozzávetőleges távolságot, amely Abū Dhāhirtól 69 mérföld [kb. 111 km], Abū Wajnamtól pedig 57 mérföld [kb. 92 km], négynapos menetben még egy igen megterhelt hadsereg is meg tudja tenni.

Számos körülmény utal arra, hogy Alexandros átkelésének helye valószínűleg a második gázló lehetett. A kiterjedt romok miatt régi településnek minősíthető Abū Wajnamtól keletre egy enyhe lejtésű hágó található, mely a Tigris nagy ívű kanyarulatához ereszkedik le. Ott gázló visz át a bal partra, egy üledékes talajú sima földnyelvhez. Távol lévén a könyvtáraktól, a gázlóhely használatára nézve arra a két hivatkozásra kell hagyatkoznom, amelyeket Ritter hatalmas kincsestárából vettem. 1808 októberében a Nusaybintól (az antik Nisibis) Mószul felé utazó Dupré Abū Wajnam közelében kelt át a folyamon lóháton.¹⁰ Továbbá a IV. Murád szultánnak Baghdād elfoglalására induló menetéről szóló beszámoló¹¹ szerint a török hadsereg Nusaybinból hatnapos vonulást követően kelt át a Tigris bal partjára azon a ponton, amelyik Eski Mosultól északra 10 óra járásnyira fekszik. Ezek a távolságok nagyjából egybeesnek az Abū Wajnam melletti átkelőhely távolságával.

Arra vonatkozóan, hogy a gázlót az ókorban is használták, régészeti bizonyítékkal rendelkezünk. Először légi megfigyelés segítségével sikerült a közelében rábukkannom két római *castellum* maradványaira, amelyek csak arra szolgálhattak, hogy belőlük a folyami átkelő megközelítését felügyeljék. Közülük az egyik a Tigris bal partján helyezkedik el, és jól látható tőle az Abū Wajnam felől egy nagy ívű kanyarulaton át Qabaq falu felé vezető gázló. A másik *castellum* északkeletre, mintegy 6 mérfölddel [kb. 10 km] messzebb található, Gir Bismárnál, ott, ahol a gázlótól elinduló út csatlakozik a Ninivébe vivő mai műúthoz. Valószínű, hogy ezeket a római *castellum*okat akkor építették, amikor Róma hatalmát Adiabéné fölött Traianus korában rövid időre idáig terjesztették ki, még azelőtt, hogy Traianus hadserege átkelt volna a Tigrisen.¹² Traianus hadműveleteiről ebben az irányban nagyon hiányosak az ismereteink, de arra gondolhatunk, hogy a *castellum*ok helyének megválasztása valami módon összefüggött azzal, hogy abban az időben még eleven volt a hagyomány, amely szerint Alexandros a hadjárata során itt kelt át a Tigrisen. Számos jel mutatja ugyanis, hogy mezopotámiai hadjárataiban Traianusra hatással volt Alexandros sikereiből és tartós hódításának emléke, és hogy bizonyos mértékben ezzel próbált versenyre kelni.¹³

Ákárhogy áll is a dolog, az az útvonal, amelyen Alexandros a gázlótól a Dareiosszal való találkozáshoz felvonult, nem a Tigris nagyon kanyargó medre mentén vezetett, hanem a kurd hegyvonulat legkülső szélén egyenesen Ninive felé tartó úton, éppúgy, mint a jelenlegi műút. Arrianos világosan ez utóbbit jelöli meg, amikor úgy fogalmaz, hogy Alexandros „áthaladt Assyria földjén, balján a gordyénei hegyekkel, jobbján a Tigrissel.”

Miután eddig a makedón hadsereg felvonulását követtük, most rákérdezhetünk a pontos helyére annak a nagy ütközetnek, mely oly meghatározó szerepet játszott a klasszikus Nyugat és a Közel-Kelet közötti kapcsolat alakulásában. Már az antikvitásban is bizonytalanság uralkodott ebben a tekintetben, amint azok a kritikus megjegyzések is mutatják, amelyekkel Arrianos józanul „az általánosan elfogadott hagyományt” illeti, mely szerint „a Dareios elleni utolsó ütközet (...) Arbélánál zajlott le.” „A történetírók többsége azonban megállapítja, hogy Arbéla 600 stadionnal távolabb található attól a helytől, ahol Dareios és Alexandros utolsó ütközete lezajlott; akik a távolságot kisebbre becsülik, azok is 500 stadiont adnak meg.

Ptolemaios és Aristobulos szerint az ütközet Gaugamélánál, a Bumódos folyó mellett folyt le. Igaz, Gaugaméla nem város volt, hanem csak egy nagyobb falu; a térségben nem található semmi nevezetesség, és neve sem cseng ismerősen; én azonban úgy vélem, hogy Arbéla csak mint nagyváros hódította el magának a nagy ütközet dicsőségét.”¹⁴

Sem helyszíni látogatásaim idején, sem azóta nem voltam abban a helyzetben, hogy összegyűjtsem és mérlegettem azokat a különböző véleményeket, amelyeket a tudósok a csatamező pontos fekvéséről a számukra éppen hozzáférhető térképészeti ismeretek alapján kialakítottak. Azonban 1938. november 28-án, úton Mószulból Erbilbe, azt a térséget, amely számításba jöhetett, az ‘Iraq Survey 137.P.S.W. és 137.P.S.E. számú, inch léptékű térképíveinek pontos topográfiai adatai segítségével gondosan megvizsgáltam. Az akkor tett megfigyelések, amelyeket egy évvel később, a terepen át vezető következő utamon megerősíthettem, meggyőztek arról, hogy egybevetve a terep lényeges topográfiai jellegzetességeit a klasszikus szövegekben szereplő világos utalásokkal, a csatamező egyértelműen azonosítható.

A lényeges bizonyítékot Arrianos szolgáltatja, amikor a következőkről tudósít: „Dareios ezzel a hadsereggel táborot vert Gaugamélánál, a Bumódos folyó mellett, Arbéla városától mintegy 600 stadion távolságra, tökéletesen sima terepen; azt a néhány domborulatot, amely egy lovasroham számára akadályt jelenthetett volna, a perzsák már korábban elegyengették, alkalmassá téve lovasság és harciszekerek támadásához egyaránt.”¹⁵ Az egyértelmű beszámoló szerint az ütközet a Bumódos folyó közelében zajlott, ami annál is fontosabb, mert Ptolemaios és Aristobulos művein alapszik, márpedig ők mindketten kiemelkedő szerepet játszottak Alexandros hadjárataiban.¹⁶ Arrianos az ütközetről készült részletes beszámolójában nem említi meg ismét a Bumódos (vagy Bumelo) folyót. Tudósít azonban arról, hogy Alexandros a menekülő Dareioszt üldözve átkelt a Lykos folyón, egy nappal az előtt, hogy Arbélát elérte volna; bizonyos, hogy a Bumódos a Felső-Záb egyik nyugati mellékfolyója, és azonossága a Lykos folyóval nem lehet kétséges. Bármerre indulunk el Mószul környékéről, az egyetlen folyó, amelyet átkelhetünk, mielőtt a Felső-Zábot elérnénk, a Khāzir, a Záb mellékfolyója, amely azonban sokkal kisebb és az év legnagyobb részében át lehet gázolni rajta. A Mószult Erbilrel összekötő, mindmáig használt főút a Khāziron keresztül vezet, mintegy 5 mérföld [kb. 8 km] hosszú egyenes útvonalon Kelektől északnyugatra. Mint ahogy maga a név is utal rá, a Felső-Zábot keresztező műúton ez a hagyományos átkelőhely.

Curtius szavai szerint Dareios, miután rakományra nagy részét Arbéla városában elhelyezte, hidat vert a Lykos folyón, és hadseregével öt nap alatt átkelt rajta. Innen továbbvonulva, közel 80 stadionnal [kb. 129 km] távolabb egy másik, Bumélos nevű folyó partján ütött tábor: „Csapatok felfejlődésére alkalmas terület volt ez, féktelen nyargalásra csábító mérhetetlen síkság. A talajt nem borítják sem cserjék, sem törpebokrok, így a szem szabadon ellát még a távoli tárgyakig is. Dareios, mielőtt a legcsekélyebb domborulatot is észrevette a sík talajon, tüstént elrendelte, hogy hordják le, s minden kis göröngyöt simítsanak el.”¹⁷ Curtiusnak a nagy küzdelemről adott választékos és emelkedett hangú beszámolójából nem lehet egyértelmű topográfiai utalást kiszűrni. A perzsák menekülésének leírása-

kor, miután a csata kimenetele világossá vált, a Bumélos folyót nem említi ismét. Tudósít azonban a katasztrófáról, amely a perzsák arbélai visszavonulásakor bekövetkezett, ti. a Lykos hídja nem tudott hosszabb ideig ellenállni a menekülő hadsereg rohamának.¹⁸ Curtius megjegyzése, miszerint Dareios az ütközetet követő menekülés során éjfél tájt érte el Arbélát, hihető és különösen fontos. Mindez azt bizonyítja, hogy erősen túlzott az az általános elképzelés, amelyet maga Arrianos is jogos kétkedéssel kezel, hogy a csatamező 600 vagy 500 stadionra (nagyjából 75 vagy 65 mérföldre) [kb. 120, illetve 105 km] esik Arbélától. Diodórosnak az ütközetről és a megelőző hadmozdulatokról közölt tömörebb leírásában nem találhatók topográfiai utalások. Azt azonban említi, hogy Dareios arra kényszerült, hogy haderejét a számára előnyös Ninosba, azaz Ninivébe vezesse, mert az ebben a térségben elterülő nyílt síkság lehetővé teszi hatalmas hadseregének felállítását és teljes kihasználását.¹⁹

A csatamezőről szóló érdemleges antik beszámolók gyors áttekintése után most már szemügyre lehet venni a terep bizonyítékait. A vitathatatlanul Arbélával azonos és annak nevét őrző Erbilből Ninivébe vezető útvonal az ókorban is ugyanazt a nyomvonalat követte, mint a jelenlegi műút. A szelíden lejtő terepet délről a Demir-dagh hegyvonulata övezi. Az út körülbelül 23 mérföld után éri el a Felső-Zábot, amelyen most a Kelek faluba vezető hosszú vashíd vezet át. A Felső-Zábon túl sokkal egyenetlenebb domborzatú terep húzódik, és így aligha valószínű, hogy az ütközet itt zajlott volna. A műút újabb 6 mérföld után eléri a Khāzir, azaz a Bumódos észak–déli irányban kanyargó medrének azt a pontját, amelynél a folyó széles, és könnyű átkelni rajta, kivéve a tartós esőzések bekövetkező áradás időszakát.

E hely mögött sima terep kezdődik, amely két mérföld után meglepően széles síkságra nyílik, és északnyugat felé egyre tágasabb lesz. Mint a térképvázlat mutatja, ez a térség délkelet–északnyugati irányban teljes 8 mérföldet ölel fel, és legnagyobb szélessége körülbelül 7 mérföld. Délről a Tigris felé alacsony, lapos tetejű hegyek szegélyezik, amelyeknek a tengerszint feletti magassága alig haladja meg az 1000 lábat [kb. 300 m]. Északról a széles síkságot a 2200 láb [kb. 670 m] magasságú, csipkézett hegygerincben végződő, meredek Jabal ‘Ain-as-Satrah uralja. Egy nagyobb falu, Bartallah, a katolikus jakobiták virágzó központja közelében, a Jabal ‘Ain-as-Satrah lábát egy északkelet felé kinyúló déli hegyvonulat alacsony külső szélén lehet megközelíteni. Az a síkság, amely bennünket érdekel, itt tulajdonképpen véget ér.

A Bartallahtól dél felé húzódó vonal mentén a terep egészen a Qaraqosh nevű faluig egyenletesen sík. Amikor gépkocsin áthaladtam rajta, csupán egy jelentéktelen, keskeny vízelvezető csatornát vettem észre. Szabad szem számára észrevehetetlen volt az a vízválasztó vonal, amelyet a térkép a nyugati irányú, távolabb a Tigrisbe torkolló vádi és a nagy kiterjedésű Keramlais faluhoz közeli, források által táplált patak között feltüntet. Ezen a termékeny, gondosan megművelt síkságon csupán egy ponton észlelhető kiemelkedés. A kisméretű, de elszigeteltségénél fogva feltűnő, félreismerhetetlenül mesterséges és valószínűleg őskori eredetű halom a hozzá legközelebb eső településtől, Keramlaitól nyugatra 300 yard [kb. 275 m] távolságra fekszik. Meredeken, a síkság szintjétől számítva mintegy 70 láb

[kb. 21 m] magasra emelkedik, és lapos tetején körülbelül 120 láb [kb. 37 m] széles. Lábánál egy kisméretű templom áll, nyilvánvalóan régi épület, egyike annak a három templomnak, amely Keramlais ötszáz-egynéhány jakobita háztartásának lelki szükségleteit szolgálja. A domb kiváló megfigyelőhelyül szolgálhatott Dareios számára, hogy innen szemlélje az ütközet menetét, mint ahogyan elődje, Xerxés tette Salamisnál, ahelyett, hogy maga is részt vett volna az ütközetben. A domb tetejéről és alsó részéről egyaránt jól látható volt, hogy a sima terep milyen remekül megfelel mind Arrianos, mind Curtius azon széles csatamezőről adott leírásának, melyet a perzsák gonddal választottak ki és készítették elő a lovasság és a harciszekerek akadálytalan mozgása számára. Emlékeznünk kell, hogy igen előnyös volt, hogy az ütközetre október havában (Kr. e. 331) került sor.²⁰ Azaz még az őszi esőzések kezdete előtt, és az asszír síkságot sújtó hosszú száraz évszak után, amikor még az öntözött talaj felszíne is nagyon tömör és kemény.

Nem szükséges tárgyalnunk itt a két haderő elhelyezkedését és az események menetét. Arrianos hadászati ismeretek birtokában megírt beszámolója nagyon pontosan bemutatja az összecsapás egymást követő szakaszait. Leírja, hogy Alexandros – ahogy feltételezzük – a Ninive közelében tartott négy napos pihenést követően hadseregét hajnalban csatarendbe állította az ütközethez, a perzsa állásoktól 60 stadion [kb. 11 km] távolságra; a két hadsereg „még nem látta egymást, mivel mindkettejük előtt (*epiprosden*) magaslatok (*géllophoi*) emelkedtek. Amikor Alexandros mintegy 30 stadion [kb. 5.5 km] távolságban volt, és serege már lefelé vonult e hegyek lejtőin, észlelvén a barbárokat, felállította a phalanxát.” Miután Alexandros tanácskozást tartott a tábornokaival, Parmeniön tanácsára tábornokot vert, és azután – magához rendelve a könnyűfegyverzetű csapatokat és a hetairoszok lovasságát – körbelovagolt, hogy megvizsgálja a leendő csatamező terepét.²¹ A felderítést követően engedélyt adott a hadseregnek az étkezésre és pihenésre. Elvetve az éjszakai támadás tervét, amelyet Parmeniön tanácsolt, a másnapi támadás mellett döntött.²² A perzsák felől pedig arról értesülünk, hogy „Dareios és hadserege az éj folyamán az előre felállított hadrendben maradt, mivel elmulasztották, hogy rendes tábornokot építsenek maguknak.”²³

Ha a Tigris bal partjától Ninivétől délre egyenes úton indulunk el a fentebb leírt lapos síkság felé, láthatjuk, hogy a perzsa állásoktól számított 60 stadion vagy 7 mérföld [kb. 11 km] távolság – feltéve, hogy a felvonulás nagyjából a Keramlais körül elterülő síkság középvonalához igazodik – Alexandros seregét azon alacsonyan fekvő területre juttatta volna el, amely a 100 láb szintkülönbséget inch mérettel jelző térkép²⁴ szerint a Tigris bal partjától a Bartallah faluhoz közeli síkság északi pereme felé húzódó magaslat szélétől északra fekszik. Erről a területről a perzsa hadsereg aligha lett volna látható. További 30 stadion vagy 3¼ mérföld [kb. 6 km] menetelés az alacsony külső vonulaton át azonban elvezette volna Alexandros csapatait a magaslat déli lábához, és így megközelítőleg ahhoz a helyhez, amelyet a síkság északnyugati peremén található Minārah Shebek falu jelez.

Számításba kell vennünk Dareios nagy létszámú hadseregét, mely a birodalom legtávolabbi részeiből érkező egységeket foglalta magában, és amelyet Arrianos 40 000 lovasra és 1 000 000 gyalogosra becsült. Világos, hogy egy ilyen hatalmas sereg, még ha figyelembe vesszük is, hogy a számok túlzottak,

csatarendbe, amelyről a zsákmányolt perzsa feljegyzésekre támaszkodó Aristobulos nyomán Arrianos ír, csak ott állhatott fel, ahol a síkság megfelelő szélességű volt. Nyugati irányban, amelyből a makedón támadás várható volt, ilyen kiterjedésű terület a síkságon legközelebb a nagyjából a déli Qaraqoshtól Keramlaion át a Jabal 'Ain-as-Satrah lábáig futó vonal mentén található.

Ez utóbbi biztonságos védelmet kínált a perzsa hadsereg jobb szárnyának bármilyen lovas támadás esetén. A bal szárny számára hasonló, bár kevésbé hatékony védelmet, oldalról, a Qaraqoshton túli síkság déli pereme mentén elterülő alacsony hegyek kínáltak volna. Nem valószínű, hogy a perzsa hadsereg, amikor az ütközethez hadrendbe állt, a kijelölt vonalon kívül hagyta volna a jó kilátással rendelkező magas dombot Keramlaion közelében. Talán a magaslatok nyújtotta oldalsó természetes védelem miatt nem rendezkedtek valódi, sánccal kerített táborba a perzsák. Ez az Arrianos által hangsúlyozott tény, a fegyverzetben való hosszú várakozás az ütközetet megelőző napon, „minden másnál inkább rontotta a perzsák esélyét a válságos pillanatban.”²⁵

Arrianosnak magáról az ütközetről adott leírásában is találunk néhány utalást a terepre vonatkozóan, amelyen, mint megtudjuk, a makedón jobbszárny kezdte meg a hadműveletet. Ezt maga Alexandros vezette, az oldalán lévő királyi lovas egység élén. Azt olvassuk, hogy „embereit inkább a jobb oldal felé irányította, a perzsák is, ezt követve, a megfelelő módon mozdultak, bal szárnyuk messze tovább ért el, mint a görögöké. A szkíta lovasság, a görögökkel párhuzamosan haladva, már érintkezésbe került az Alexandros főselege előtt felállított csapatokkal, Alexandros azonban továbbra is határozottan jobb felé húzta az arcvonalat, és már csaknem elhagyta azt a terepet, amelyet a perzsák elegyengettek”, Dareios pedig kezdett „tartani attól, hogy ha a makedónok elérnék az egyenetlen terepet, a harciszerkei nem lesznek bevethetők.”²⁶

Nincs szükség arra, hogy nyomon kövessük a hadmozdulatokat, amelyekkel Dareios megkísérelte elérni, hogy „a görögök ne tudják a szárnyaikat elnyújtani”, sem pedig a harc későbbi szakaszát. Ez a világos utalás az egyenetlen terepre, amely felé Alexandros a jobb szárnyával a folytonos jobbra mozgással törekedett, teljesen érthetővé válik, ha a térképre tekintünk. Ez világosan mutatja, hogy Alexandros szárnyának jobbra mozgásával elérte a magasabb terepet, amely a síkságnak a Qaraqoshton túli magaslatok által szegélyezett déli pereméhez csatlakozott. A terep itt már nem tette lehetővé a perzsák számára a kaszákkal ellátott harciszerkekek használatát.

Curtius említ egy magaslatot, amelyen a Dareios által feldehítésre előreküldött Mazaios elhelyezkedett, és amelyet ezt követően a makedónok elfoglaltak. Ez megegyezik a fentebb leírt tereppel.²⁷ Talán ugyanígy a Jabal 'Ain-as-Satrah magasságára vonatkozó utalást ismerhetjük fel abban a szöveghelyben, amely emelkedett szavakkal írja le, hogy az ütközetet megelőző éjszakán az álmatlanul fekvő Alexandros azt mérlegelte, hogy a perzsákat jobbról, *e iugo montis* kellene-e megtámadni, vagy szemből rohamozzák meg az ellenséget.²⁸

Amiről Alexandros történetíróitól Dareios menekülésével és legyőzött hadseregével összefüggésben értesülhetünk, amely győzelem folytán a nagy hódító Arbélába érkezett, és az ott elhelyezett királyi kincseket mind megszerezte magának: mindaz

nem segít bennünket abban, hogy meghatározzuk a pontos helyét a nehezen kivívott győzelemnek, mely Alexandros számára a hatalmas Akhaimenida Birodalom feletti uralmat jelentette, és végül utat nyitott Ázsiában a hellénizmus térhódítása előtt. A csatamezőtől Arbéláig 600 vagy 500 stadionnyira becsült távolság, amint láttuk, biztosan erősen túlzott.²⁹ Arbéla vagy Erbil és a Bumódos vagy Khāzir folyó közötti távolság, ahol Dareios, amint állítják, táborozott, a valóságban a jelenlegi főút mentén kevesebb mint 30 mérföld. A terepadottságokat figyelembe véve a közlekedésre használt útvonalnak mindig itt kellett haladnia.

Bármilyen legyen a magyarázata annak, hogy a távolság rögzítésében hiba történt, lényeges, hogy Arrianos ugyanazon a helyen utal erre, ahol éppen kifejti jogos ellenvéleményét „az általánosan elfogadott hagyomány”-ról, amely szerint „a Dareiosz elleni utolsó ütközet (...) Arbélánál zajlott le.” Szintén hálásak lehetünk Arrianosnak azokért a kritikai megjegyzéseikért, amelyekben Ptolemaios és Aristobulos műveire hivatkozik annál a határozott megállapításnál, hogy „az ütközet a Bumódos folyó menti Gaugamélánál folyt le”, és a közkeletű, de hibás helymeghatározással szemben helyesen magyarázza meg ennek okát.

Arbéla hírneve azóta sem kopott meg. A valószínűleg őskori eredetű óriási domb, amelyen Erbil városa áll, úgy magasodik fel, nagy távolságról is észrevehetően, mintha emlékmű volna, amely a nagy eseményre emlékeztet. Gaugaméla azonban szintén jelet hagyott maga után a területen, még ha csak a nevével is, hogy bizonyítsa a valódi helyszínt. Jóval azután, hogy a fenti tárgyalta topográfiai nyomok rávezettek arra, hogy felismerjem: az a hely, ahol az ütközetet megvívták, nem más, mint a Keramlaion közeli síkság, Herzfeld professzor egy rövid jegyzetében megtaláltam Tel Gōmel nevének azonosítását a Gaugaméla névvel.³⁰ Nem lévén tudomásom erről a filológiai alapon kellőképpen meggyőző azonosításról, akkor nem kerestem fel a helyszínt. A név az 'Iraq Survey térképén sem található meg. Azóta azonban Mr. Taylor, az 'Iraq Petroleum Company kirkuiki főmérnöke segítőkészen tájékoztatott arról, hogy a War Office 1 : 125 000 méretarányú, J 38/T számú térképe Tel Gōmelt a Khāzir folyó és a Felső-Záb összefolyásától északra, mintegy 6 mérföldre tünteti fel. Mindez elvezet bennünket a Khāzir folyónak Keramlaiontól délkeletre éppen 6 mérföldre [kb. 9.5 km] található pontjához, ahhoz a helyhez, ahova Kelektől közvetlen út vezet. A Bumódos parti Gaugaméla az a hely, ahol Dareios táborozott.³¹ A Herzfeld professzor által Gaugaméla nevéből levezetett Tel Gōmel ezért elfogadható annak a csatamezőnek, amelyhez mi tisztán topográfiai alapokon jutottunk el.

Az itt előadott megfigyelések lehetővé teszik, hogy ismét ilusztráljuk egy nagy hadvezérnek és a történelem kutatójának szavait: „A helyszín a régmúlt egy eseményének fennmaradó része... Gyakran helyreállítja a tisztaságát annak a képnek, amelyet a történelem félig elmosódott körvonalakban őrzött meg” (Helmuth von Moltke).

Amióta megírtam a *limes*-kutatásaimról írt beszámolómon azon fejezetét, amelyből a fenti lapokat kivonatoltam, 1940. szeptember 27-ről keltezett levelében dr. W. Tarn segítőkészen a tudomásomra hozta, hogy Droysen, főleg Černiknek az Erbilből Mósulba vezető karavánútról közölt térképvázlata nyomán,³²

nagy munkájának második kiadásában³³ a csatamezőt egész pontosan Keramlais (vagy ahogy ő nevezi: Keremlis) közelébe tette; és a nagy tudóst ebben azóta más szerzők is követték. Mivel Indiában nem tudok sem Droysen szövegéhez, sem Černík térkép-vázlatához hozzáférni, kétséges maradt számomra, hogy akkoriban milyen mértékben volt elérhető az a hiányos topográfiai adat, amelyet Droysen a javaslatánál figyelembe vett, hogy tudniillik Gaugaméla, ahol Dareios táborozott, nem más, mint Ke-

remlis, és a kis patak, amely a helység közelében folyik, a Bumódos folyó. A terep most megszerzett alaposabb ismeretéből adódóan, ez az azonosítás a továbbiakban nem tartható.

Niederreiter Zoltán fordítása

A cikk eredeti megjelenési helye: Sir Aurel Stein, „Notes on Alexander's Crossing of the Tigris and the Battle of Arbela”: *The Geographical Journal* 100, no. 4 (October 1942) 155–164.

Jegyzetek

- ¹ *The Geographical Journal* 92 (1938) 62–66; 95 (1940) 428–438.
- ² [A beszámoló utóbb megjelent: *Sir Aurel Stein's Limes Report: The Full Text of M. A. Stein's Unpublished Limes Report (His Aerial and Ground Reconnaissances in Iraq and Transjordan in 1938-39)*, edited with a commentary and bibliography by Shelagh Gregory and David Kennedy, with maps and figures drawn by Julie Kennedy (BAR International Series, 272, I–II), Oxford, B.A.R., 1985.]
- ³ Lásd Arrianos, *Anabasis*, III. 7. 5; Curtius, *Historiae*, IV. 9. 15 skk.; Diodóros, *Bibliotheca*, XVII. 4. 2 skk.
- ⁴ Lásd Carl Ritter, *Die Erdkunde*, vol. X (1844), 25; Lásd még Herzfeld, *Archaeologische Reise*, vol. I, 145 skk.
- ⁵ Arrianos, *Anabasis*, III. 7. 7. – Ez és a többi szövegrészlet E. I. Robsonnak a Loeb Classical Library kiadásában megjelent fordítása nyomán.
- ⁶ Arrianos, *Anabasis*, III. 8. 1 sk.
- ⁷ Arrianos, *Anabasis*, III. 9. 1.
- ⁸ Curtius, *Historiae*, IV. 10. 15. A mérföldre való hozzávetőleges átváltás azon a feltevésen alapul, hogy az adat attikai stadionban értendő.
- ⁹ *The Geographical Journal* 92 (1938) 65.
- ¹⁰ Lásd Ritter, *Erdkunde*, vol. XI, 428 skk.; Dupré, *Voyages*, vol. I, 114 nyomán. Telmus, azaz a jelenlegi Tell Mūs említése Dupré által a karavánúttól a gázlóhelyig megtett út mentén bizonyossá teszi, hogy azon a lerombolt falun, amely mellett elhaladt, mielőtt a folyóhoz ért, Abū Wajnam értendő.
- ¹¹ Lásd Ritter, *Erdkunde*, vol. XI, 153. Bizonytalan azonban, hogy a nyáron egyedül használható gázlóhely Eski Mósul szomszédságában, amelyről a Ritter által idézett Kinnier (*Journey through Asia Minor*, 457) hallott, megegyezik-e az Abū Wajnamnál lévővel.
- ¹² Traianus hadjárata során, a Tigrisen Kr. u. 115–116 telén történő római átkeléshez Cassius Dio munkájából (LXVIII. 27–28) összegyűjtött adatok tömör jegyzékét lásd Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan* (Bibliothèque d'Istros, 1937). Azt mondják, hogy a Tigris átkelőhelye, amelyért az Adiabénéből származó *Kardukoikok*, azaz kurdok bátran küzdöttek, *kata to kardýenon oros*, azaz a kurdisztáni hegyek lábánál feküdt. – Traianus, hogy megkönnyítse az átkelést, a mygdoniai erdőkből származó fatörzsekből Nisibisben épített kis hajókat társzekereken a Tigris partjára szállította. Nisibistől a távolság a Tigrisen található gázlóig és révig Abū Wajnam közelében valamivel nagyobb, mint a Jazírat-ibn-Omar-i átkelőhelyig. A csónakok szállítása azonban sokkal könnyebb lett volna a Nisibistől Abū Wajnamig terjedő egész úton lapos völgyfőket alkotó folyosón, mint a Nisibistől Jazírat-ibn-Omarig a Mons Masius köves hegylábat követő útvonalon. Sajnálom, hogy jelenleg nem férhetek
- hozzá sem Cassius Dio szövegéhez, sem a Guey által idézett Longden munkájához: „Notes on the Parthian Campaigns of Trajan”, *Journal of the Royal Society* 21 (1931) 13, no. 5.
- ¹³ Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan*.
- ¹⁴ Arrianos, VI. 11. 4 skk.; Robson, akinek itt a fordítását idéztük, Arrianos szöveghelyével (III. 8. 7) megegyezően Bumódos néven említi a folyót, de figyelmeztet arra, hogy a szövegben *Buméló* szerepel; Curtiusnál (IV. 9. 10) szintén *Bumelo* áll.
- ¹⁵ Arrianos, III. 8. 7.
- ¹⁶ Lásd Arrianos beszámolóját: VI. 11. 5. Különösen azt kell megjegyezni, hogy ez a szöveghely ebben a formájában nem hivatkozik Ptolemaios és Aristobulos műveire a csatamező és Arbéla közötti távolság tekintetében. Ez a becslés, akár 600 stadionnyi, ahogyan ebben a feljegyzésben „a legtöbb történetírónak” tulajdonítják, akár 500 stadionnyi, ahogyan „azok, akik azt kevesebbre becsülik”, lehetetlen. A távolság Gaugaméla és Arbéla között, a Ptolemaios által jelzett adatok szerint, *Geographia*, VI, i, 5, vagy 200, vagy 320 stadion, a koordináták olvasata azonban bizonytalan. Az előbbi távolság megközelítőleg egyezik az Erbiltől a Khāzir folyóig terjedő távolsággal. Ptolemaios térképében azonban nem lehet megbízni. Az utóbbiból származó feltételezett távolsághoz lásd Herzfeld, *Archaeologische Reise*, I, 144, jegyzet.
- ¹⁷ Curtius, IV. 9. 9 skk. [Az idézet magyar szövege Kárpáty Csilla fordítása nyomán: Q. Curtius Rufus, *A makedón Nagy Sándor története*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1967, 64.]
- ¹⁸ Curtius, IV. 16. 16 skk.
- ¹⁹ Diodóros, XVII. 53. 4.
- ²⁰ Arrianos, III. 15. 7.
- ²¹ Arrianos, III. 9. 2 skk.
- ²² Arrianos, III. 10. 1 skk.
- ²³ Arrianos, III. 11. 1.
- ²⁴ [Értsd: 24 000 : 1.]
- ²⁵ Arrianos, III. 11. 1 skk.
- ²⁶ Arrianos, III. 13. 1 skk.
- ²⁷ Curtius, IV. 12. 18 skk.
- ²⁸ Curtius, IV. 13. 16.
- ²⁹ Arrianos, VI. 11. 5. Ez a feltevés attikai stadionban értendő. Még ha Arrianos szövegében attikai stadion helyett a bématisták stadionja volna is értendő, a becsült távolság – a szokásos 1 : ¾ arányú hozzávetőleges átszámítással – szintén túl nagy lenne.
- ³⁰ Sarre–Herzfeld, *Archaeologische Reise*, I, 144. old.
- ³¹ Arrianos, III. 8. 7.
- ³² Petermann's Mitt., No. 45.
- ³³ *Geschichte des Hellenismus* (1877).